

Icoon

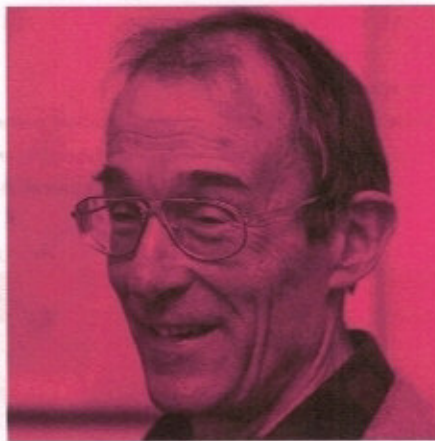
MICH ALMER

Klaus Holzkamp

De kritische psychologie van Klaus Holzkamp

Twintig jaar geleden overleed Klaus Holzkamp, de grondlegger van de kritische psychologie, in zijn woonplaats Berlijn. Hij raakte als hoogleraar psychologie aan de Freie Universität eind jaren zestig verwickeld in discussies met studenten. De toenmalige studentenbeweging streed niet alleen voor democratisering maar stelde ook de inhoud van het studieprogramma ter discussie. Bij psychologie draaiden die discussies om de vraag hoe psychologische kennis gebruikt werd. Voor beheersing, manipulatie en aanpassing, stelden de studenten. Zou de psychologie ook bevrijdend en emanciperend kunnen zijn? Kon ze mensen weerbaar maken tegen de druk in het gareel te lopen?

Deze vraag werd een rode draad in het werk van Holzkamp, dat in 2015 verrassend actueel lijkt. Er is een nieuwe generatie studenten opgestaan die hun eisen

Klaus Holzkamp (1927-1995)

voor meer democratie en minder rendementsdenken verbindt met interesse voor kritische geluiden in de wetenschap. Maar ook de invoering van de participatiemaatschappij, die aan de wens om mee te doen van allerlei met uitsluiting bedreigde groepen ogenschijnlijk tegemoet komt en – voor wat, hoort wat – nu iedereen verplicht mee te doen, vraagt om het soort reflectie dat Holzkamps kritische psychologie mogelijk maakt.

De academische psychologie en de praktijken die zich op haar beroepen lijken intussen naadloos aan te sluiten bij de tijdgeest, die niet de maatschappij, maar het individu als maakbaar en veranderbaar ziet. Psychologen spreken zonder blikken of blozen van gewenst dan wel ongewenst gedrag. Over maatschappelijke oorzaken van psychisch leed hoor je ze, ondanks de economische crisis, zelden. Intussen lijken de problemen alleen maar toe te nemen: het gebruik van psychofarmaca neemt epidemische vormen aan, depressies, burn-out en suïcide komen steeds vaker voor. De lijst 'stoornissen' groeit, net als het aantal mensen dat een diagnose en behandeling behoeft.

Voor Hölzkamp begint het probleem bij de begrippen die psychologen gebruiken: gedrag (al dan niet gewenst), stoornissen, persoonlijkheidskenmerken, emotionele en andere intelligentie. Het zijn allemaal begrippen waarmee we anderen observeren en beoordelen; geen begrippen die ons helpen onszelf of een ander te begrijpen en een gelijkwaardig gesprek aan te gaan. Terwijl wie zich, getroffen door psychische malaise, tot een psycholoog wendt meestal hoopt op begrip en ook de meeste psychologen toch voor hun vak kozen omdat ze anderen – of zichzelf – beter wilden begrijpen.

Ook de in de psychologie favoriete manier van onderzoek doen, het experiment, levert een eenzijdig beeld op: in zo'n experiment manipuleert de onderzoeker de situatie van de proefpersonen door ze bijvoorbeeld aan verschillende activeringstrajecten te laten deelnemen, en vervolgens meet hij hun gedrag, zoals hun antwoorden op een vragenlijst. Maar bij de vraag zo'n traject wel of niet werkt, spelen veel meer factoren een rol dan in het experiment gemanipuleerd en gemeten kunnen worden. Wat iemands verwachtingen zijn, hoe het traject aansluit bij eigen plannen, en of je er leuke mensen

tegenkomt. Onderzoekers weten dat wel, maar omwille van hun methode kiezen ze ervoor van al die subjectieve factoren te abstraheren, met behulp van statistische technieken die deze belangrijke zaken als 'ruis' wegfilteren.

Een ander bezwaar is dat mensen in experimenteel onderzoek onderworpen worden aan manipulaties van de onderzoekers, waarop ze alleen maar volzaam kunnen reageren. Wie tijdens het onderzoek weigert bepaalde vragen te beantwoorden, in discussie gaat met de onderzoeker of vliegtuigjes vouwt van de vragenformulieren, wordt uit de steekproef verwijderd. De kennis die zulk onderzoek oplevert gaat alleen over hoe mensen reageren op bepaalde situaties waar zij niets aan kunnen doen. Terwijl we, zo betoogt Hölzkamp, in het gewone leven niet alleen reageren op situaties, maar ook nieuwe situaties scheppen of situaties waarin we terechtkomen proberen te veranderen. Doordat haar onderzoeksmethode deze kant van het menselijk leven niet belicht en mensen alleen maar ziet als passief reagerende wezens, is de kennis die de academische psychologie vergaart vooral geschikt om mensen te controleren en te manipuleren. Niet voor niets is de reclamewereld zeer geïnteresseerd in deze psychologie.

Van nature maatschappelijk

De mogelijkheid niet alleen te reageren op onze omgeving, maar die indien nodig ook te veranderen, ligt volgens Hölzkamp verankerd in de menselijke natuur. Hij deed samen met zijn collega's onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van psychische processen tijdens de evolutie. Hij concludeerde dat mensen zich juist onderscheiden van andere levende wezens doordat zij hun omgeving aanpassen aan hun behoeften. Daarmee hebben zij in zekere zin de evolutie

(aanpassing van de soort aan de omgeving) buitenspel gezet.

De mensheid is ontstaan als diersoort die in sociaal verband de haar omringende natuur doelgericht bewerkt om toekomstige behoeftebevrediging veilig te stellen. De mogelijkheid en de behoefte daartoe zit als het ware in onze genen. We zijn als mensen 'van nature maatschappelijk': geneigd om de situatie waarin we leven (en die ons vormt) niet te aanvaarden zoals ze is, maar haar samen met anderen te verbeteren, met elkaar en voor elkaar. Als wij mensen zouden zijn zoals de traditionele psychologie ons ziet, dan waren we nooit in staat geweest landbouw en veeteelt te gaan bedrijven, werktuigen te maken en huizen te bouwen. Kortom de maatschappelijke geschiedenis op gang te brengen, zei Holzkamp wel eens, met lichte hoon in zijn stem. Weliswaar worden we gevormd door de omgeving waarin we leven, maar we treden die omgeving

ze ook niet willen worden omdat ze nog niet weten wat nodig is om later, als volwassene, een goed leven te kunnen leiden. Opvoeding betekent daarom macht gebruiken ten opzichte van kinderen. Over de vraag hoe je dat het beste kunt bereiken zijn boeken en tijdschriften volgeschreven. Moet het 'willette gebroken' worden? Moeten er grenzen gesteld en duidelijke regels gehandhaafd worden? Of is het wijzer aan te sluiten bij de behoeften van het kind en deze door beloning in de gewenste richting om te buigen? In de loop der tijd zijn er veel strategieën bedacht om kinderen met harde of zachte hand zover te krijgen dat ze zich volgens de plannen van de volwassenen ontwikkelen. Maar al die plannen en strategieën gaan voorbij aan wat volgens Holzkamp de subjectieve ontwikkelingsnoodzaak van grote en kleine mensen is: proberen greep te krijgen op je leven of, in Holzkamps woorden, je handelingsbekwaamheid te vergroten.

Wij mensen zijn van nature maatschappelijk en eigenzinnig. We zijn geneigd om de situatie waarin we leven niet te aanvaarden zoals ze is, maar haar samen met anderen te verbeteren.

ook actief tegemoet en proberen greep over ons leven te krijgen. Dat streven kan soms vreemde vormen aannemen, maar we proberen het allemaal, bijna altijd. Alleen wie zich professioneel met onze medemens bemoeit lijkt het te vergeten.

In een artikel met de provocerende titel *We don't need no education* laat Holzkamp zien dat ook onze ideeën over opvoeding voorbijgaan aan deze actieve kant van het mens zijn. Onder 'opvoeding' verstaan we over het algemeen activiteiten van volwassenen die tot doel hebben kinderen en jongeren te maken tot iets wat ze nog niet zijn en wat

Dit streven naar handelingsbekwaamheid kan vele vormen aannemen en het is geen enkele vorm van gedrag aan te zien of het een stap in de goede richting is of niet. Een voorbeeld: een kind heeft geleerd zelf de trap op te klauteren. De ouders slaan dit geklauter bezorgd gade, maar zijn enkele dagen later overtuigd dat het kind zonder brokken boven komt. Dan komt een van hen met kind en een zware boodschappentas thuis. Nu komt het nieuwe kunstje goed van pas. Maar het kind blijft onderaan de trap staan, strekt de armpjes omhoog en roept: 'dragen!' Wat is er aan de hand? Misschien ziet het kind ineens gevaren, die het eerder niet zag. Misschien is het ook bezig een an-

dere vaardigheid te oefenen: de ouders te bewegen iets voor hem of haar te doen wat niet strikt noodzakelijk is. Dat is voor het kind, dat – hoeveel het elke dag ook leert – voorlopig afhankelijk blijft van deze ouders minstens zo belangrijk als traplopen. Als deze ouders dit verhaal vertellen aan een deskundige krijgen ze waarschijnlijk te horen dat hun kind nu in de 'koppigheidsfase' zit, en behoefte heeft aan 'duidelijke grenzen' – waarmee de vraag naar wat het kind zou kunnen bewegen overbodig is geworden: iedere vorm van verzet wordt voortaan gezien als symptoom van 'koppigheid' en het kind gaat steeds harder schreeuwen.

Zo gaat er veel mis tussen kinderen en hun ouders, maar ook tussen volwassenen en hun omgeving, ook en misschien wel vooral als 'gedragswetenschappers' zich ermee bemoeien. Daarvan getuigen de vele verhalen van cliënten die na jaren behandeld te zijn in de ggz nog steeds het gevoel hebben niet gehoord te zijn. En bijvoorbeeld de ervaringen van bijstandsgerechtigden, die verplicht worden deel te nemen aan programma's die geacht worden te leiden tot reïntegratie en participatie zonder rekening houden met eigen wensen en talenten. Gelukkig zijn er praktijken waar de 'eigen-zin' wel ruimte krijgt. Multiloog-gesprekken bijvoorbeeld, waar mensen de gelegenheid krijgen over hun ervaringen te spreken zonder die te vertalen in termen van vermeende ziekten of stoornissen. Of de herstelbeweging, die benadrukt hoe belangrijk het is je eigen weg te vinden als je te maken hebt met psychische kwetsbaarheid. En kwartiermakers die kijken wat de maatschappij kan doen om ervoor te zorgen dat deze eigen wegen begaanbaar zijn.

Partij kiezen voor het individu

Intussen leven we in een maatschappij die onze levens ondergeschikt maakt aan 'de

economie' die ons als concurrenten voortdurend tegen elkaar uitspeelt. Een maatschappij die rooibouw pleegt op de natuur en daarmee het leven van toekomstige generaties in gevaar brengt en ons doet vergeten dat zij door mensen is gemaakt en in principe dus ook veranderd kan worden. Participeren wordt dan al snel je schikken in de plaats die je wordt toegewezen en zo medeplichtig worden aan een systeem dat onze mogelijkheden voor zelfbeschikking ondermijnt.

Het werk van Holzkamp is over het algemeen moeilijk toegankelijk buiten het Duitse taalgebied. In 2013 verscheen een Engelse vertaling van een aantal artikelen van zijn hand: Ernst Schraube en Ute Osterkamp (red.), *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzkamp*. New York (Palgrave Macmillan), 360 pag., € 77,99.

In Nederland was er in de jaren zeventig veel belangstelling voor de kritische psychologie. Dit resulteerde in een drietal boeken: *Psychologie en Marxisme. Een terreinverkenning* van de 'Holzkampgroep' uit 1975; *Van Nature Maatschappelijk*, red. Peter van den Dool en Antoine Verbij uit 1981 en *Kritische Psychologie* van Michi Almer en Max Lauteslager uit 1989. Geen van deze boeken is nog verkrijgbaar maar af en toe is er een tweedehands exemplaar te vinden op internet. In 1986 verscheen in *Psychologie en Maatschappij Door Freud op weg geholpen over de relatie tussen kritische psychologie en psychoanalyse*. Dit is online beschikbaar: http://www.webklik.nl/user_files/2012_09/425310/langebaanDoor%20Freud%20opweg%20geholpen.pdf

Zie voor een op de kritische psychologie gebaseerde praktijk het interview over *Multiloog* op de pagina's hiervoor.

Holzcamp benadrukt dat we steeds voor de keuze staan belemmeringen die we ervaren proberen te overwinnen of ons te schikken in de bestaande situatie, met als gevolg dat we die in stand houden. Welke maatschappelijke en psychische processen daarbij een rol spelen en hoe die op elkaar inwerken, is het voornaamste onderwerp van de kritische psychologie. En hoe ingewikkeld ook, een academische kwestie is dit zeker niet. Holzcamp daagt ieder van ons uit te onderzoeken wanneer we ons neerleggen bij inperkingen van onze mogelijkheden en zo medeplichtig worden aan verhoudingen waar wijzelf en anderen onder lijden. Zijn begrippen en inzichten zijn niet bedoeld om het gedrag van anderen te beoordelen of manipuleren. Het zijn analytische begrippen om onszelf in relatie tot de wereld te begrijpen en ons ervoor te behoeden problemen in stand te houden in plaats van ze op te lossen. Zo heeft Holzcamp een psychologie ontwikkeld die radicaal partij kiest voor het indi-

vidu, juist omdat ze dat individu in relatie tot de maatschappij ziet. Zij richt haar blik niet op het gedrag van het individuele subject, maar kijkt naar de wereld vanuit de ogen van het subject en helpt zo om die wereld en jezelf te begrijpen.

Michi Almer is redacteur van Deviant, tijdschrift tussen psychiatrie en maatschappij.

